

Л. Волкова,

аспірант відділу цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

ЩОДО ПИТАННЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ ДЕРЖАВНИХ АКЦІОНЕРНИХ КОМПАНІЙ: ЗАГАЛЬНА ЧИ СПЕЦІАЛЬНА?

Цивільний кодекс (далі – ЦК) України закріплює поділ юридичних осіб на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Правовий статус їх сильно відрізняється, однак законодавець не передбачив різниці у правоздатності юридичних осіб публічного права, хоча ЦК України й містить посилання на спеціальне законодавство. Тож питання правоздатності державних акціонерних компаній як юридичних осіб публічного права потребує дослідження, оскільки істотно відрізняється від правоздатності юридичних осіб приватного права, а також має враховувати особливості діяльності таких суб'єктів.

Проблему правоздатності юридичних осіб досліджували такі науковці, як С.С. Алексєєв, О.О. Красавчиков, В.К. Мамутов, О.І. Зозуляк, А.В. Пасічник, В.Д. Фролов, Е.А. Флейшіц та інші. Л.В. Винар вивчав правоздатність юридичних осіб, заснованих державою. Проте єдності в поглядах ані радянських учених, ані сучасних науковців немає, а правоздатність державних акціонерних компаній (далі – ДАК) як суб'єктів зі спеціальним статусом залишається недослідженою.

Метою статті є дослідження правоздатності державних акціонерних компаній як суб'єктів цивільного права з особливим статусом.

ЦК України закріплює за загальним правилом універсальну правосуб'єктність юридичних осіб, однак законодавець при цьому послуговується поняттями цивільної правоздатності й цивільної дієздатності (ст. ст. 91, 92) [1]. У науко-

вій літературі це відмічають схвально – як відмову від спеціальної правосуб'єктності, що передбачалася радянськими нормами, на користь загальної (універсальної) для всіх юридичних осіб правоздатності [2, с. 120]. Отже, законодавець визначає правоздатність і дієздатність елементами правосуб'єктності, хоча в доктрині вже довгий час із цього приводу триває дискусія. Але постає питання: чи всі юридичні особи повинні мати однакову правоздатність і дієздатність? Адже за допомогою категорій правоздатності й дієздатності закладаються межі участі юридичних осіб у цивільно-правових відносинах [3, с. 88]. Тож чи повинні бути однаковими ці межі для всіх юридичних осіб незалежно від особливостей правового статусу?

Загалом категорія правоздатності юридичних осіб є однією з ключових у цивільному й торговому праві багатьох держав. Варто наголосити, що для західноєвропейських, американських і японських правознавців не є головним абстрактно-теоретичний набір ознак юридичної особи. Це пов'язано з позицією законодавця, який не надавав великого значення ознакам юридичних осіб як суб'єктів цивільного права, однак визначає відповідну правоздатність. Так, наприклад, у японській доктрині цивільного права юридичними особами вважаються ті особи (крім фізичних осіб), за якими закон визнає правоздатність. Німецькі вчені наявність у юридичної особи майна, самостійну відповідальність її за власними зобов'язаннями тощо зазвичай розглядають не як ознаки юридичної

особи, а як передумови правосуб'єктності такої особи та наслідки її реалізації [4, с. 19]. Справедливим буде відзначити, що такий підхід є раціональним і логічним, оскільки ознаки юридичної особи самі по собі визначають, так би мовити, спектр її можливостей, становище в правовому та бізнесовому полі. Радянський підхід передбачав, навпаки, сукупність ознак, визначену цивільним законодавством, де знаходилося визначення юридичної особи.

Правоздатність здебільшого визначають як здатність особи мати права й виконувати обов'язки. Можна сказати, що це «право мати право». Правоздатність є невід'ємною від особи та абстрактною, а не конкретною, на відміну від суб'єктивного права [4, с. 72].

У літературі радянських часів знаходимо кардинально різні погляди щодо значення категорії «правоздатність»: одні вчені говорять про універсальність досліджуваної категорії [5, с. 24–25], натомість інші пропонують звужити значення правоздатності лише в рамки цивільного права [6, с. 263]. Ми погоджуємося з сучасниками й теж вважаємо більш обґрунтованим підхід, що передбачає універсальний характер правоздатності, адже нелогічно обмежити здатність мати права й обов'язки особи (фізичної чи юридичної) цивілістичними рамками, оскільки виникає незліченна кількість ситуацій, коли суб'єкт може або повинен діяти на межі, наприклад, цивільного і трудового права, цивільного й господарського (хоча можна говорити про умовність такої межі), а стосовно юридичних осіб публічного права часто виникають моменти стику цивільного та адміністративного права тощо.

Хоча правоздатність є постійним станом особи й визначається її правовим статусом, елементом останнього, вона не може бути статичною. У правоздатності, як вважається в науці, знаходиться зв'язок особи з державою та суспільством, який характеризується наявністю в особи повної, реальної й гарантованої можливості бути носієм конкретних прав та обов'язків [7, с. 106].

Загальність правоздатності означає, що держава із самого початку наділяє суб'єктів права загальною властивістю – юридичною здатністю бути носіями відповідних прав та обов'язків, передбачених законом. Однак вона може по-різному виявлятися в різних галузях права, тому виділяють загальну, спеціальну й галузеву правоздатність.

Загальна правоздатність – це можливість особи взагалі мати будь-які права та обов'язки з передбачених або ж не заборонених законом. Галузева правоздатність стосується окремих сфер регулювання. Спеціальна правоздатність передбачає можливість набувати лише обмежене коло прав та обов'язків. Стосовно фізичних осіб ідеться скоріше про посадову або професійну правоздатність, а для юридичних осіб – саме про спеціальну, яка визначається цілями й завданнями, передбаченими в статутних або засновницьких документах окремої юридичної особи [8, с. 106–108].

Концепція спеціальної правоздатності сформувалася історично й пов'язана з дозвільним порядком виникнення юридичних осіб. Свого часу статuti корпорацій затверджувалися або санкціонувалися державою, набуваючи при цьому значення нормативного акта, а тому вчинення не передбачених ними дій уважалося правопорушенням. У країнах англосаксонської правової системи явище спеціальної правоздатності називають доктриною “Ultra vires”. В. Ансон пояснює її сутність так: «Здатність корпорації укласти договори обмежена тим фактом, що будь-яка дія, вчинена корпорацією з перевищенням прав, наданих їй за законом, за загальним правилом, є Ultra vires і недійсна. Так як корпорація не існує окремо від акта парламенту, яким вона створена або дозволено її створення, звідси випливає, що її правоздатність обмежена виконанням тих повноважень, які надані законом або можуть розумно впливати з його тексту. Навіть якщо акціонери згодом схвалять договір, який суперечить цілям статуту, він усе одно не може вважатися таким, що зобов'язує компанію». Застосовуючи цю доктрину,

суди визнавали недійсними угоди, які виходять за межі цілей діяльності юридичної особи. Згодом із розширенням кола правовідносин, у які вступали компанії, ця доктрина похитнулася й із середини ХХ століття намітилася тенденція до розширення правоздатності юридичних осіб. Однак принцип *Ultra vires* у Великобританії був скасований лише в 1989 році Законом про компанії. Окремі країни визнали за юридичними особами загальну правоздатність. Найбільш широка вона у Швейцарії, де юридичні особи можуть мати будь-які майнові та особисті немайнові права, окрім тих, які за своєю сутністю можуть належати лише фізичній особі [9, с. 70–72]. У США закони більшості штатів установлюють принцип загальної правоздатності корпорацій. Вимога про обов'язкове визначення в статуті корпорації навіть загальних видів діяльності заважала розвитку ділової активності, утруднювала реагування на зміни кон'юнктури ринку й переливи капіталів у перспективні галузі, ставила під сумнів законність багатьох операцій, що не сприяло стабільності господарської діяльності. Навіть якщо правоздатність корпорації є спеціальною відповідно до закону чи статуту, правочини, укладені з перевищенням повноважень, не вважаються нікчемними [10, с. 30–34].

ЦК України поділяє юридичних осіб на юридичних осіб приватного та юридичних осіб публічного права, але не визначає різниці в їхній правосуб'єктності. Державні акціонерні компанії є юридичними особами публічного права, а відтак їхній правовий статус істотно відрізняється від статусу юридичних осіб приватного права. Отже, істотна різниця наявна й у правосуб'єктності, оскільки остання, як влучно відзначив С.С. Алексєєв, є складовим елементом правового статусу особи [11, с. 139]. Визначальним елементом правового статусу юридичної особи публічного права є мета, а в комплексі з нею функції та завдання юридичної особи, оскільки останнім прямо пропорційний обсяг прав та обов'язків суб'єкта.

ДАК, як й інші юридичні особи публічного права, є специфічними суб'єкта-

ми цивільного права. Вони створюються в розпорядчому порядку з метою задоволення публічних інтересів і виконання функцій держави на базі підприємств цілої галузі, державного майна. Важливо відмітити, що ДАК є комерційними організаціями, тож мають на меті також і отримання прибутку. Однак, як удадо відмічає Н.В. Козлова, цілі діяльності комерційних організацій, які наділені спеціальною правосуб'єктністю, не вичерпуються прагненням отримання прибутку, а повинні забезпечувати суспільні потреби, для задоволення яких вони створені [12, с. 20].

За радянських часів, як уже вище згадувалося, такі суб'єкти наділялися спеціальною правоздатністю відповідно до покладених на них функцій і завдань, зараз же фактично принцип спеціальної правоздатності полягає в тому, що відповідні юридичні особи можуть здійснювати тільки такі юридичні дії, які відповідають меті їхньої діяльності, передбаченій в установчих документах, розпорядчих актах органів влади [13, с. 59]. Натепер ст. 82 ЦК України вказує, що на юридичних осіб публічного права в цивільних відносинах поширюються положення ЦК, якщо інше не встановлено законом. Щодо спеціального законодавства, то Закон України «Про акціонерні товариства» в ч. 2 ст. 1 передбачає регулювання ДАК названим Законом, а також спеціальним [14]. На жаль, уже багато років спеціальний закон про ДАК відсутній, а правовий статус кожної конкретної компанії встановлюється по-різному (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Про подальше реформування медичної та мікробіологічної промисловості» від 05.06.2000 № 897, Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України» від 22.08.1996 № 1000; Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Державної акціонерної компанії «Українські поліметали» від 28.03.1998 № 373) [15; 16; 17].

Отже, з одного боку, ДАК, відповідно до ЦК України, наділені універсальною правоздатністю, а з іншого – концепція

спеціальної правоздатності доктринально обґрунтована й логічно підкріплена цілями та завданнями конкретної компанії.

У літературі лунають пропозиції щодо впровадження спеціальної правоздатності юридичних осіб, заснованих державою. Таким юридичним особам, на думку Л.В. Винара, має бути надано право вчиняти будь-які дії для досягнення визначеної мети, незалежно від сфери їх здійснення. Автор вважає, що неможливо й непотрібно визначати вичерпний перелік правочинів, що вчинятимуться юридичною особою. Проте правочини повинні бути спрямовані на досягнення визначеної установчими документами мети. Ці правочини вчений пропонує поділити на дві групи: правочини, що укладають для забезпечення нормальної роботи юридичної особи (це договори про водопостачання, користування послугами зв'язку тощо), за допомогою таких правочинів безпосередньо не досягається мета юридичної особи; 2) правочини, що вчиняються та є характерними саме для визначеної юридичної особи, для досягнення покладеної на останню мети. Автор вважає, що загальна правоздатність юридичної особи полягає в її можливості вчиняти будь-які дії, спрямовані на досягнення визначеної в установчих документах легальної мети в будь-яких сферах суспільної діяльності [18, с. 32]. Із цього приводу слушним є зауваження І.В. Єлісеєва про те, що важливо розмежовувати предмет статутної діяльності юридичної особи та конкретні повноваження з реалізації цієї діяльності. Наприклад, торгівля не входить до предмета статутної діяльності релігійної організації, однак вона має право здійснювати договори купівлі-продажу, якщо це необхідно для ведення її основної діяльності. Отже, виходить, що у сфері цивільного обороту конкретні правомочності організації зі спеціальною правоздатністю можуть бути ширші за предмет статутної діяльності. Також автор визначає, що спеціальна правоздатність передбачає наявність у юридичної особи лише таких прав та обов'язків, що відповідають ці-

лям її діяльності й прямо зафіксовані в її установчих документах [19, с. 153].

Для порівняння ЦК РФ (ст. ст. 49, 52) оперує поняттями: «цілі створення», «цілі діяльності», «предмет і цілі діяльності», «види діяльності», «предмет і визначені види діяльності» [20]. Дослідники вважають таку термінологію досить розпливчатою для визначення спеціальної правоздатності юридичних осіб. Так, Н.В. Козлова наголошує на тому, що, з одного боку, встановлення вичерпного переліку видів діяльності не відповідає потребам цивільного обороту, оскільки позбавляє юридичну особу будь-якої гнучкості, навіть у реалізації цілей і завдань абсолютно некомерційного характеру; а з іншого боку, пише вчена, надто широкий список видів діяльності взагалі позбавляє принцип спеціальної правоздатності будь-якого сенсу [12, с. 21].

Варто погодитися з названими аргументами, однак питання залишається відкритим: державні акціонерні компанії – юридичні особи публічного права, що діють як комерційні організації, – потребують наділення їх спеціальною правоздатністю в межах, необхідних для досягнення мети, з якою їх було створено. Удалим видається нам принцип фіксації відповідних законодавчих норм «від загального до конкретного», тож названої проблему пропонуємо вирішити шляхом поступової конкретизації відповідних норм у спеціальному законодавстві: у законі про юридичних осіб публічного права, законі про державні акціонерні компанії, а також у підзаконних нормативних актів про створення компанії.

Отже, пропонуємо закріпити в ЦК України загальні положення щодо правосуб'єктності юридичних осіб і вказати на різницю правосуб'єктності юридичних осіб приватного та юридичних осіб публічного права з відсилкою до спеціального законодавства. Наступною сходинкою є закон про юридичних осіб публічного права, в який щодо досліджуваного питання варто включити норму про спеціальну правоздатність таких суб'єктів, а також легальне визначення останньої. Далі потрібно визначити

правоздатність окремих суб'єктів, адже юридичні особи публічного права відрізняються одна від одної сферою діяльності, особливостями правового статусу тощо. Тож потрібно, нарешті, реалізувати ідею законодавця, викладену в ч. 2 ст. 1 Закону України «Про акціонерні товариства» щодо закону про державні акціонерні компанії, в якому серед іншого викласти положення про спеціальну правоздатність таких суб'єктів і її межі в загальному вигляді, а також звернути увагу, що межі їхньої правосуб'єктності повинні залишатися досить гнучкими та змінними відповідно до вимог бізнесового простору. Такий підхід дасть змогу підприємствам швидко реагувати на зміни кон'юнктури ринку й надавати за можливості чи необхідності побічні послуги, ефективно використовувати відходи або залишки сировини або ж певне обладнання в момент вимушеного простою або міжсезоння (якщо діяльність компанії має якоюсь мірою сезонний характер) тощо. Отже, суб'єкти отримують можливість розвитку, руху в бізнесовому просторі відповідно до вимог часу, адже не завжди під час створення компанії можна передбачити розвиток технологій, а разом із ним можливість надання відповідних послуг, нової якості використання тих самих відходів чи залишків сировини, надання консультативних послуг тощо на десятиліття вперед. Науково-технічний прогрес у ХХІ столітті крокує семимильними кроками, тож чи не щодня виникають нові можливості. Чому ж не використати їх на користь держави та суспільства?

Державні акціонерні компанії створюються в розпорядчому порядку. Тож останньою сходинкою нашої багатоступеневої концепції є акт, яким створюється конкретна компанія. Під час створення ДАК у відповідному акті варто передбачити з урахуванням сфери діяльності, специфіки виробництва та надання послуг відповідний обсяг правоздатності саме для цієї компанії. Однак у тому самому акті необхідна норма, що дозволяє з посиланням на спеціальний закон за необхідності розширювати обсяг правоз-

датності з метою підвищення ефективності діяльності підприємства.

На користь запропонованої нами концепції свідчить таке: держава в особі уповноважених органів здійснює управління своїми корпоративними правами. Цілями управління державними корпоративними правами серед іншого науковці визначають створення всіх необхідних передумов для постійного врахування потреб та особливостей об'єкта управління в процесі формування єдиної державної економічної політики, а також забезпечення ефективної реалізації державних корпоративних прав, у тому числі поповнення державного бюджету за рахунок частини прибутку господарських товариств, до статутних фондів яких передано частку державної власності [21, с. 38].

Отже, чинне законодавство визначає універсальну правоздатність юридичних осіб, не враховуючи різницю юридичних осіб приватного й публічного права.

Правоздатність юридичних осіб публічного права значно відрізняється, оскільки визначальним елементом правового статусу, а відповідно, і правоздатності, є мета, цілі та завдання такого суб'єкта. Тож правоздатність ДАК є спеціальною, оскільки спрямована на досягнення поставлених цілей і виконання завдань.

За результатами дослідження автором запропоновано чотириступеневу концепцію спеціальної правоздатності ДАК: закріпити в ЦК України поняття правосуб'єктності, передбачити поділ на загальну та спеціальну; прийняти закон про юридичних осіб публічного права, в якому передбачити для них спеціальну правоздатність і її легальне визначення; далі – закон про ДАК, у якому передбачити спеціальну правоздатність ДАК з урахуванням специфіки таких суб'єктів, а також норму щодо можливості розширення її меж відповідно до потреб ринку та змін у бізнесовому просторі; й останнє, у розпорядчому акті про створення ДАК передбачити обсяг спеціальної правоздатності з урахуванням сфери діяльності, специфіки виробництва чи надання послуг.

Ключові слова: правоздатність, спеціальна правоздатність, юридичні особи, юридичні особи публічного права, державні акціонерні компанії.

У статті досліджено категорію правоздатності юридичних осіб і запропоновано концепцію спеціальної правоздатності ДАК з урахуванням специфічних рис таких суб'єктів цивільно-правових відносин.

Стаття посвячена дослідженню категорії правоспособности юридических лиц, а также предложена концепция специальной правоспособности ГАК с учетом особенностей таких субъектов гражданско-правовых отношений.

This article researches the type of legal capacity and there is also proposed the concept of special legal capacity for SJSC with account of peculiar features of such subjects of civil law relations.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.
2. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 692 с.
3. Зозуляк О.І. Договір як правова форма реалізації цивільної правосуб'єктності юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.І. Зозуляк ; НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. прав. наук України. – К., 2010. – 225 с.
4. Фролов В.Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (цивілістичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.Д. Фролов ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2004. – С. 212.
5. Мицкевич А.В. Субъекты советского права / А.В. Мицкевич. – М. : Гос. издат. юрид. лит., 1962. – С. 213.
6. Флейшиц Е.А. Соотношение правоспособности и субъективных прав / Е.А. Флейшиц // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 263–286.
7. Сокурченко В.Г. Право. Свобода. Равенство / В.Г. Сокурченко, А.Н. Савицкая. – Львов : Изд-во при Львов. университете, 1981. – 230 с.
8. Белов В.А. Гражданское право: общая часть : [учебник] / В.А. Белов. – М. : АО «Центр ИнфоР», 2002 – С. 630.
9. Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.М. Кравчук ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2000. – 186 с.
10. Сыроедова О.Н. Акционерное право США и России (сравнительный анализ) / О.Н. Сыроедова. – М., 1996. – С. 30–34.
11. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 1982. – 354 с.
12. Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица / Н.В. Козлова. – М. : Статут, 2005. – 476 с.
13. Тосунян Г. Исключительная правоспособность банка / Г. Тосунян, А. Викулин // Хозяйство и право. – 1999. – № 5. – С. 58–63.
14. Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 № 514-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
15. Про подальше реформування медичної та мікробіологічної промисловості : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2000 № 897 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1585-2006-%D0%BF>.
16. Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України» : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.1996 № 1000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1000-96-%D0%BF>.
17. Про створення Державної акціонерної компанії «Українські поліметали» : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.1998 № 373 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/373-98-%D0%BF>.
18. Винар Л.В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою : дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Л.В. Винар. – Львів, 2006. – 193 с.
19. Елисеєв И.В. Юридические лица / И.В. Елисеєв // Гражданское право : [учебник] / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 2002. – Т. 1. – 2002. – С. 153.
20. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.12.1994 № 51-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/.
21. Порошенко П.О. Правове регулювання управління державними корпоративними правами в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / П.О. Порошенко ; Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 209 с. – С. 184–199.

